

Docenko V. O.

**The participation of American Jewish voluntary societies
in overcoming the consequences of famine in southern Ukraine in 1921 – 1923**

The article examines the features of American Jewish organizations' activity in Ukraine during the famine of 1921 – 1923. It determines the main directions of their activity, analyzes the relationship between society and the authorities, examines the peculiarities of the international philanthropy potential usage by Communist Party bodies to implement their own policies. The article also states, that societies, providing funds to assist the starving population of Ukraine, were interested in their equitable distribution.

Ільїнський В. Є., Шаповалов Г. І.

**ЗЕМЕЛЬНО-МАЙНОВИЙ СТАН НА ЗАПОРОЖЖІ У XIV – XV ст.
ЯК ЧИННИК ЗАСНУВАННЯ КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА НИЗОВОГО**

Актуальність роботи полягає у пошуку європейського виміру історії земельно-майнового стану Запоріжжя та України у XIII-XV ст., через вихід на нові причинно-наслідкові зв'язки, масштаби та сучасний рівень їх пояснень.

Земельно-майновий стан на Запоріжжі у вказаний час побіжно висвітлювався українськими, польськими, російськими авторами вже з XVII ст. Традиційно він розглядався у сукупності із питанням походження запорозького козацтва крізь призму спадщини Э. Лясоти, Г. де Боплана, російських розрядних книг, Литовсько-польських джерел, Кримського дипломатичного листування. Тому поза увагою дослідників залишився за вірним зауваженням Ж. Ле Гоффа: той чинник, що найбільш важливі питання середньовічного життя зосереджувались «навколо земельних пожалувань сюзеренів васалам», і що феодализм — це передусім система землеволодіння і землекористування [1, с. 89].

А саме відношення до території, джерела постійного доходу, місце і роль в структурі етнічних співтовариств, відношення до «джерела влади» — правителю, характер соціально-значущих цілей і мотивації служби були головними чинниками формування незалежних корпоративних-професійних організацій, таких як запорозьке козацтво.

Питання формування військово-корпоративних організацій, як колективних найманців, також розглядалися в літературі неодноразово, як для раннього середньовіччя, так і для періоду феодализму. Було визнано, що процес спонтанного формування «вільних дружин» був традиційним на вузлах великих торгових шляхів: Волзькому, Дніпровському, Хазарсько-Германському, — на річкових переправах, порогах, островах, перетині шляхів [3, сс. 176 — 204]. Для скандинавських контингентів, які отримали організований характер формування, стало традиційним закріплення за місцем виконання своїх охоронно-поліцейських функцій — тобто роздача територій міст на ленному праві, або збір податей в інтересах перших Рюриковичів «І вибрав він із них мужів добрих, і тямущих, і хоробрих, і роздав їм гори. А інші пішли до Цесарограда.» [2, с. 5].

Подібний процес відносно кочових контингентів та їх інтенсивне використання з метою оборони півдня Русі, організоване розселення в «дружинних таборах» також розглядався на археологічних матеріалах [4, сс. 55 — 56]. Незважаючи на інтенсивність і повсюдність цих процесів, дослідження показали, що переважний відсоток у складі південноросійських земель був «...східнослов'янським населенням аж до Чорного моря» [5, с. 118].

Для нас принциповим є той факт, що всі ці процеси в підсумку забезпечувалися шляхом надання майнових прав на уділи, території, міста, військово-фіскальні функції, угіддя, місцеве населення, як на джерела утримання контингентів наймачем (сюзереном) до початку XIII ст. на «одереному» праві, тобто у повну власність [6, с. 106].

Предмет репрезентованого аналізу є територіально обмеженим Низом Дніпра: від верхів порогів до гирла, з прилеглими річками і урочищами Кічкасу, Хортиці, Великих Кучугур, Великого Лугу, Чортового лука, Базавлуга, Британі, Карайдубина, Великих і Малих Гирл, Тавані, Бургуна, Тягиня та іншими.

У природному відношенні місцевість заслуговує окремого палеогеографічного аналізу, перешкодою якому є Каховське і Надпорозьке водосховища. Незважаючи на докладність даних карт XVIII–XIX ст. треба констатувати, що у розглянутий період географія річок, урочищ, островів тільки почала набувати близький до зафіксованого вигляд після Німфейської трансгресії другої половини I тис. н.е. [7, с. 276]. Тобто в порожистій частині спостерігалася непостійність алювіальних свит по потужності (на підвищеннях — 2 — 3 м, на заплаві до 8 м), як наслідок — оголення кам'яних гряд, забор, порогів (різке погіршення умов судноплавства) [8, с. 360]. У районі Кічкасько-Базавлуцького зламу виділилися: заплава, I і IV надзаплавні тераси. Русло Дніпра займало те положення, яке зафіксоване сучасною Конкою, тобто в 15 — 25 км на південний схід від правобережної тераси, багаторазово меандрувало, залишаючи староріччя, протоки і острови висотою над урізом води до 4 — 6 м, складених бурим, сильно замуленим, гумусованим піском, що зумовило високу родючість як для кочового, так і землеробського способів використання [8, с. 369].

Кліматичні екстремуми (різкі коливання) безумовно впливали на економічну і демографічну ситуацію в локальному регіоні. Як наслідок — початок «малого льодовикового періоду» в XIII–XIV ст. з повторенням екстремально холодних зим з відхиленням температур в 10 — 12°C нижче середніх [9, с. 62]. Нижче ці чинники розглядаються, як такі, що змінюють географію, господарську цінність регіону, періоди запустіння і заселення регіону.

Російські і литовські джерела, східні автори (Ибн-Батута, Ибн-е-Алсир, Ибн-Абдизахир та ін.), звіти місіонерів і папських легатів таких як Рубрук, Карпіні, Асцелін, Де Кор, угорські джерела (Вензель), папське листування з місіями Трансільванії, орденами, нарешті документи Генуезького архіву, польські видання давніх авторів як Яна Длугоша та інших, разом з роботами багатьох авторів — дозволили виділити локальний осіло-кочівницький масив на Дніпрі, за порогами. Докладні дані генеалогії представлені одним з авторів раніше [36, сс. 12 — 13].

Ми маємо на увазі лукоморську половецьку орду, що мала тотем «вовк» або Бурчевици, Бурджоглы [21, с. 675 — 676]. Ранній етап освоєння території на ленному праві від своїх володарів носив агресивний характер відносно бродницьких слов'янських об'єднань, які мали аллоїдне, — тобто безумовне право на землі поблизу дніпровських переправ і Великого Лугу. Але бродники були потрібні за своїм основним життєвим призначенням, для усіх учасників економічних, торгівельних, воєнних та інших відносин у регіоні.

Реакцією було нищівне розорення київськими князями улусних угідь на о. Хортиця і в плавнях Великого Лугу в 1103 році, що привело до асоціативних зв'язків з корінним населенням [2, с. 12]. Об'єднувальні процеси розвинулись настільки, що в середині XII ст. спостерігається відтік на служби в інші регіони «диких половців» — військової корпоративної організації, під керівництвом Севенча (сина хана лукоморців Тааза) [36, с. 12]. Їх періодичне повернення в уділи-улуси у Великому Лузі, на р. Конці і так далі сприяє активній християнізації орди.

Це пояснюється високою щільністю населення і тим, що мережа бродницьких поселень знаходилася в умовно-ленних стосунках з володарями, служачи, в першу чергу, васалам, а не князям, і їх права були одвічними на території. Наслідком осідання «диких» половців на ленному праві від князів руських, як «варти», на територіях Низу Дніпра став відносний демографічний вибух: до кінця XII ст. відомі 15 поселень, на початок XIII ст. їх стало 47 [10, с. 43]. Протиріччя несталих стосунків збереглися: бродники зберігали володіння угіддями на аллоїдному праві, половці кочові на ленному праві використовували ті ж угіддя, періодично стягуючи данину з бродників. Дикі половці зимували на угіддях поблизу улусів, несучи службу вартою перед руськими сюзеренами.

У цей період склалася т.з. тюрко-слов'янська, християнсько-язичницька спільність: постполовецький субстрат (з основним підживленням з середовища кочівників).

Наприкінці XII – перших десятиліттях XIII ст. відзначено певне поліпшення русько-половецьких відносин. Князі часто використовують військову міць кочівників [11, сс. 39 – 40]. Масово прийнявши християнство за східним зразком, половецька частина населення змушена була миритися з традиціями відношення до слов'янського масиву лоцманів, перевізників, ремісників, землеробів, зберігачів культових центрів, як таких, що не становлять економічної загрози. Кочова економіка потребувала розширення територій – літні пасовища переміщуються в район річок Молочна, Утлюк, а бродницький масив сприймався як джерело ремісничо-продуктових поставок. Хани Аклан, Гзак, син його – Роман беруть участь в міжплемінних інтригах розширюючи території улусу у бік Дону і Приазов'я, аж до битви на річці Калці [36, с. 13].

Значну, якщо не головну роль у процесі звільнення угідь в Кінських плавнях, Великому Лузі половцями, зіграло виснаження ресурсів у заплаві р. Дніпро для кочування в 1187 – 1188 рр., 1193 – 1196 рр. в результаті екстремально холодних зим, зміни географії р. Дніпро і паводків [9, с. 64].

Території Приазов'я-Придоння вивільнялися в результаті мобілізації чоловічого населення для протистояння рухові «Хамал монгол улусу» Темучина Чингізхана на Великий степ (Дешт-і-Кипчак) починаючи з 1207 р. [12, сс. 85 – 86]. Як нижче ми розглянемо, рух кочової частини лукоморських половців на схід став фатальним.

У володільні відносини у Великому Лузі, як перехресті торгових шляхів Середня Азія – Європа, Русь – Константинополь, після 1202 року втручається новий учасник. Як відомо, четвертий хрестовий похід, ініційований французькими лицарями в 1199 році в орденському замку Екрі, і поставлений у пряму залежність від торговельно-економічних інтересів Венеціанської республіки в регіоні Чорного моря, призвів до розколу в середовищі учасників, дескриптації цілей у зв'язку з захопленням і руйнуванням в 1202 р. християнських (Угорських) міст. Бібліографія подій обширна [13], в т. ч. і в перекладах [14, сс. 6 – 32].

Нас цікавить партія госпітальєрів з Бургундії сеньйора де Монфор і його васалів, що пішли на знак протесту проти походу на Константинополь до угорського короля Белле III. Завдяки хроністам – учасникам походу Р. де Кларі і Жоффруа де Вілларду-ену відомі прямі учасники першої спроби закріплення на розглянутій нами території [14, сс. 123 – 124]. Ініціатором окремого походу виступили брати де Бов, – Ангеран, Гюг, Роббер (граф Фуанкамп). До них приєдналися, власне, їх сюзерен Симон де Монфор, Метье де Монмарансі, Юсташ де Кантеле, Ед де Шанліт, Кларембо де Шапп [14, с. 142]. Очолив похід командор Гюг де Бов, всі інші були конетаблями (тобто «носили прапор») та вели за собою по 25 лицарів. Після влаштування командорії Трансільванської, зведення з ініціативи короля Андрія Угорського ланцюга замків на східних кордонах, брати де Бов, де Шапп Барський (шателен замку Середній – нового замку Бар), де Шанліт зі своїми

конвентами дійшли до Низу Дніпра в районі Таванської переправи, де заклали замки в урочищах Бретань, Бургун (два), о. Корсунський, о. Тягинь (майбутнє місто Іоаннесбург) [16, сс. 212 – 213; 13, с. 128]. Роббер де Бов продовжив у 1211 р. похід у Крим і заснував перше поселення на місці майбутньої Кафи [17, с. 817].

Всі замки несли роль командорії, тобто форпосту ордена госпітальєрів. Одночасно вони брали під контроль торгові шляхи, виконуючи роль «боргун» (старофранцузьке.) – території торгівлі, стягнення мита за провозення, складування, охорону товарів і караванів по шляху Схід-Захід [17, с. 2].

Треба відзначити, що діяльність лицарів завдала відчутного удару по усталеним земельно-правовим відносинам на всьому пониззі Дніпра. На території південніше о. Бретань, Базавлуцького урочища вводяться орденські правила розподілу та використання землі, угідь плавневих і степових, привілеїв і прав на збір різних мит [39, с. 98]. Конкуренти бродницького населення силою і організованістю позбавили на деякий час аллоїдних володарів доступу до джерел доходу, запропонували їм роль ленників ордену, звівши їх функції до постачання продовольства та служби перевізників на переправах.

Розраховуючи закріпитися у захоплених землях, командорія госпітальєрів приступила до розподілу земель, угідь, в межах своєї підконтрольності за прийнятим в Європі стандартом – феодами * [39, с. 101].

1223 рік показав, що протиріччя в земельних стосунках можуть привести до серйозних наслідків. У 1206 році на арену середньовічної Євразії виходить «Хамас менгол улус» Темучіна Ченгіз-хана. Бібліографія питання докладно розглянута в спеціальних роботах [12, сс. 49 – 60]. У рамках розглянутої нами теми звернемо увагу на фактори, що прямо вплинули на ситуацію в пониззі Дніпра.

Гігантська держава, в т.ч. Золота Орда (улус Джучі) підкорялася суворому і жорсткому праву – «Яссе», згідно якому вона являла собою чіткий військовий табір. Кожен улус даний огланам (царевичу), найону, беку, багадуру мав строго визначену територію (юрт). Ієрархія адміністрації: десятник – сотник – тисячник – темник – улусбек, відповідала військовій організації суспільства: десяток – кошун (сотня) – кул (полк, тисячі) – тьма (10 тисяч «корпус») – улус [18, с. 158].

Все чоловіче населення несло військову службу. Це було основним обов'язком. Рабів, тобто населення підкорених народів, які зазнали у війні значні втрати, не цінували. Їх масово гнали на штурми міст і фортець, знищували на маршах. Більшість порушень каралося смертю. Діловодство та робота судів, яргучи, битіки, наруги, баскаків підпорядковувалося одним цілям – перепису населення, збору натурального і грошового «виходу» (калан) і його транспортування в ставку. Ті народи, які «поглиналися» мирно, формували цілі підрозділи (до «тьми» включно) іноді під керівництвом одноплеменника. Спеціальні військові чиновники при кожній тьмі (букаули) відали утримуванням, розділом видобутку, озброєнням згідно строгих списків (сая) нукерів. Перехід з одного підрозділу в інший виключався під загрозою смерті [18, с. 127].

Прийнявши, як належне все вищеперераховане, і знайшовши своє органічне місце в системі побутування улусу Джучі, поліетнічне населення Низу Дніпра могло вирішити позитивно накопичені гострі суперечності з конкурентами в земельних відносинах. Більш того, після організації поштової служби і суворої охоронної системи торговельних шляхів, військових комунікацій (бродів, станцій, караванів і т.д.) при Бату і Чагатаї, роль бродників і диких половців зростає [18, сс. 197 – 198].

* Феод – земельне володіння (6 га), подароване васалові за службу. При розділі земель завойовники брали до уваги умовну «вартість», продуктивність землі. З врахуванням ієрархічної субординації кожен miles – лицар-учасник отримував володіння в 200, 100, 70 феодев, за ленним правом від сюзерену – ордену госпітальєров (читай папи римського).

Перше зіткнення сил темників Джебе-нойона і Субудай-багатура з лукоморськими половцями та аланами відбулося в 1222 р. на р. Кубань. Половці зрадили аланів і були розгромлені слідом за аланами.

Переслідування кипчаків призвело до битви на Калці (1223 р.). Два тумени монголів зимували в Криму, де разом з туменом аланів (всього до 30 тис.) взяли Судак і Херсонес [12, с. 86]. Про битву на річці Калці 30.05 – 1.06.1223 р. є значна історіографія [12, с. 87]. Та нам видаються не менш важливими події напередодні і після битви. Після прибуття трьох загонів руських князів і галицьких вигонців (на 1000 лодях) до Хортиці, монголи з бродниками і аланами пройшли вздовж р. Дніпро по лівому берегу 12 днів. Князі йшли вздовж правого берега з флотом, але переправитися не могли, не дивлячись на те, що противник біля річки мав сторожу з 1 – 2 тис. воїнів [20, с. 741 – 743]. У цей час ним були знищені всі поселення, лицарські замки від о. Хортиця до о. В. Потьомкінського (Олешня) руйнувалися налагоджені переправи і комунікації бродів [52, с. 72 – 73]. І тільки в Олешні сталося зіткнення, коли князь Мстислав Удатний з галичанами, а слідом за ними і все військо переправилося на лівий берег і почали 8-денну погоню до р. Калки [2, с. 23; 21, сс. 740 – 743].

Результати відомі, відома і роль воєводи бродників Пласкіні, який добровільно приєднався до початку компанії (у квітні) з усім своїм «кулом» до Джебе-нойону. Як зазначав Я. Дашкевич, захоплення Придніпровських степів не змінило етнографічної ситуації в Пониззі Дніпра. Змінився тільки володар – місце половців і госпітальєрів зайняли татари з більш чіткими і передбачуваними умовами ленно-територіальних відносин [22, с. 571].

Бровники, під керівництвом воєводи Пласкіні, прийняли сторону Чингізхана, як свого «умовно-ленного» володаря, фактично припинивши посягання на свої права в Низі Дніпра, з боку половців-кочових. Кипчацький масив відкочовує в 1235 р. в Угорщину, Карпати, Трансильванію, Крим, де знаходять службу «вартою» у короля Бели на ленному праві.

«Постполовецький» субстрат залишається у своїх землях і формує, так званий, «гуф» зі свого складу на службі Батію в 1241 р. Саме членів цієї структури називають «козаками», «яко не за плату служать». Батий, як сюзерен, залишає вічні права на колишні території, заради обслуговування комунікацій у Великому лузі і на Порогах (Ігрень, Кічкас, Хортиця, Белева огорожа, Благовіщенка, Березань, Эскі-Тавань, Тягінь) [23, с. 34].

За джерелами власне ординськими «гуф» бродників – диках половців проіснував на правах ленників Золотої Орди до 1313 року, коли хан Узбек розпустив його, як православний за складом [23, с. 36].

Починаючи з битви під Легницею 1241 р. вони брали участь в походах на захід. Конфлікти з володарями за ленним правом почалися у 1271 – 1273 рр., коли «бисть число дві з Орди від царя», тобто коли покликане було усе чоловіче населення. У містах це відбулося в 2-му призові, і у 1282 р. коли Ногай і Телабуга змусили йти на Угорщину усіх князів і увесь корпус бродників.

У 1286 р. коли корпус бродників-«козаків» відмовився йти з Великого Лугу з Телабугою, були отруєні води Дніпра (Іпатьєвський літопис – «І бисть мор великий») [24, с. 32]. За розорення корпусу козаків Ногай допоміг стратити Телабугу згідно із законом Чингізідів: «і покрили голови і переламали спини» синам Менгіхана – Тулабузі, Алгую, Малагану [24, сс. 107 – 108].

Потрібно відмітити, що починаючи з 40-х рр. XIII ст. почалася зворотна кипчацька колонізація колишніх улусів хана Кончака на ленному праві перед Сарайськими ханами. Вони не стали конкурентами місцевому бродницькому населенню із-за високого статусу останніх в службі і різним характером основного джерела доходу (землеробство/пасовища).

Після 1228 р. першої хвилі відходу половців в Угорщину при королі Гейзе вони стали масово приймати католицизм, стаючи автоматично васалами (ленниками) папського престолу. За традицією лена, залежність (служба в інтересах віри) зберігалася незалежно від того, де ленник знаходився [25, с. 4].

У 1237 р. послідувало масове переселення половців під керівництвом хана Котяна. За ними встановлювалося спостереження єпископів, комітатів (графств). Пішла ціла серія послань пап, які наполягають на хрещенні, васальній залежності і часткової відправці активної частини переселенців назад, зокрема, в Пониззя Дніпра — в 1227, 1230, 1234, 1264, 1282 рр. [26, сс. 91 — 93]. У той же час, після переселення в Угорщину в 1242 р. почався зворотний відтік [27, с. 195]. Пов'язано це було зі смертю ватажка (Котяна) та успішною турботою про поповнення військ Золотої Орди «вільними від земельної залежності» силами кочівників для руху на Захід з боку Бату-хана. Пішли запеклі сутички половців з баронами (битва під Hood'a, зрушення міст Мархії, участь у битві при Шайо) [27, с. 740]. Половина чоловічого населення «in provinciali Sumanorum» під керівництвом Бочмана Бурджогли і Тігака пішли на Низ Придніпров'я та Низ Волги [27, с. 742]. Король Ладіслав IV — син дочки Котяна, королеви Єлизавети, під тиском папи Урбана намагався організувати хрестовий похід «...аби все обіцяне ними (половцями — авт.) дотримувалося ... легати призначають особливих гідних довіри інквізиторів, щоб вони у кожному племені і його колінах розвідували...» [26, сс. 91 — 93].

Будучи не пов'язаними із земельними відносинами, половці йшли на пряме безпосереднє відношення з наймачем-сюзереном в якості «вартових». Це обмежувало вплив папського престолу на фінансову сторону згідно складеного 1241 р. принципу ленних відносин — «Саксонське зерцало» (автор — шефен графства Ангольт фон Репков) [28, с. 30]. Саме в половецькій мові утвердилося найменування прикордонних вартових, охоронців комунікацій на основі самоутримання (фолкленду) або аллоду, як «козаків», на протигагу ленним відносинам (за уділ, гроші) [29, сс. 210 — 213].

З метою впливу на процеси у зоні інтересів католицького Заходу, починається відправка домініканських францисканських, міноритських місій у Степ; які отримали з 1232 р. право інквізиції [30, с. 90]. У зв'язку із темою, що розглядається, особливо цікавою виглядає місія Вільгельма фон Рюйсбрюка (Гійома де Рубрука) в 1252 р. Мінорит був посланий Людовіком IX з хрестового Сирійського походу «перевірити слух в Європі про те, що хан Менгу прийняв християнство» [30, с. 107]. Він повідомляв: «На східному березі (Дону — авт.) селище Русів, які перевозять на човнах послів і купців... мають пільгу від Бату, а саме: вони не зобов'язані ні до чого, як тільки перевозити тих, що їдуть туди та на зворот. Навіть від купців вони отримують велику данину. ...Християни. ...У той час вони жали жито». [30, гл. 15].

Подібні спостереження за місцевими умовами життя, зроблені місіонерами (всього понад 20 місій за період 50 — 90-х років XIII ст.), дозволяють визнати, що в цей час відбулася стабілізація відносин у використанні місцевих природних ресурсів [30, с. 51 — 94]. Місце, або осіле на угіддях Великого Лугу населення, перебувало в більш вигідних умовах, ніж переміщене в процесі походів Бату на Захід військово-кочове населення. Згідно поділу улусу Джучі на 12 улусів від 1242 р, бродники і угіддя (аул) алано-черкеського «гуфа» не належали нікому окрім близькою родині Бату: синові Сартаку, з 1258 р. — Брату Берке, з 1268 р. — братові Бивалу, потім — онукові Ногаю (в особі його темників — Коренця і Бурундая) [12, сс. 100 — 103].

Ситуація навколо Низу Дніпра загострилася після 1272 р., коли кліматичні умови різко погіршилися [9, с. 65]. У Придніпров'ї протягом 30 — 35 років встановився посушливий холодний період. Як результат — відкочовування улусів за Дунай (Ногай), в Лісостеп

(Коренець), Кубань (Бивал, Берке). Основні стабілізуючі сили — «гуф» козаків йде слідом за Ногаєм на Захід. У регіон проникає із Криму торгова республіка Генуя: відновлюються факторії і замки [32, с. 655].

Основним промислом стає работоргівля і в 1296, 1308 рр. Токта «розгніваний на Франків-Генуезців, що живуть в Криму, і на північних невірних за те, що вони ... викрадають дітей татар і продають їх в країні мусульманські, послав тьму на Кафу і Крим, де вони жили» [33, с. 307]. Зазнали розорення і факторії (Ескі-Тавань, Янчокрак, Карай-Тебень, Британь, Бургун, Тягинь).

Останні згадки про козаків із золотоординського гуфа ми знаходимо при описі захоплення м. Судак (Судея) в 1308 р. [34, с. 613].

На цей період експлуатуються старі улусні угіддя в межиріччі Янчекрак-Карачекрак, долина річки Білозірка, Каїр, Рогачик, заплава річок Конки, Молочної. І знову право сили вступило в протиріччя з правом «обдаровування», аллоїдним, підтвердженим чингизидами. Узбек особисто вбив спадкоємця Токти — Ябаріша [12, с. 125]. У 1313 р. починається насильницька ісламізація [12, с. 126]. Його нетерпимість по вірі була невластива Чингизидам [12, с. 128]. Але з 1319 р. землі Низу Дніпра йшли з під впливу Узбека. Козацький «гуф» розпущений їм, зібрався в межах Правобережжя. Старости і отамани орієнтувалися на Литовських князів і ставлеників, починаючи пряму конфронтацію з байсаками, відтіснивши їх за Дніпро. Про обробку земель в цей період немає відомостей. Експлуатуються тільки рибні, мисливські угіддя і работоргівля [47, с. 84].

Узбек з цього часу до Низу не мав відношення і не міг зібрати війська для боротьби за Придунав'я, проходячи по південно-східному берегу під контролем гуфів литовсько-руських [12, с. 127]. Русло Дніпра змінило свою конфігурацію: від о. Хортиця воно зайняло ложе Кучугума і Кучумбета на Південний Схід, різко повертаючи біля «городища», і йшло на захід в район о. Буцький (Томаківка) проходячи повз мис Доброї Надії, підпирало праву надзаплавну терасу в районі сучасної Червоногригорівки. Далі розливалось на 3 русла, створивши острови, впираючись на Півдні в дельту р. Білозерки, мандруючи, повертало на Захід до Базавлуцьких плавнів [8, с. 102].

Таким чином урочище Великі Кучугури ставали лівим берегом Дніпра. Контрольні переправи виникали в районі Низу о. Хортиця, Кушугума, урочища Печище, о. Буцький, р. Білозерка — о. Британь, Карайдубина [8, с. 104].

У цей період будуються мусульманські центри на р. Конка, р. Янчекрак (мала переправа), на лівому березі Дніпра — столиця Мамає місто Орда [53, с. 398 — 399], нижче за його течією в урочищі Темрюк, на о. Британь, Рогачику, о. Пшеничному, Іслам-Кермень, Ескі-Тавань.

Як відповідь, симетрично за підтримки ВЛК відновлювались або зводилися нові руські укріплені поселення на о. Хортиця, о. Буцький (Томаківка) Базавлуг, Омелове, Кам'янка, о. Козацький, урочище Бургун, о. Тягинь [16, с. 309].

У 1340 р. Любарт-Дмитро (дідич Подолії та Придніпров'я) розгромив війська Казимира III, після чого за законами Польщі навечно втратив свої права в межах католицького світу. Основну частину військ Любарта становили північнокавказькі відділи хана Узбека [45, с. 157].

Після Узбека ординці не відновлювали свого впливу в Приазов'ї і Придніпров'ї. Створені ними локальні ділянки мусульманських поселень існували в кочових умовах завдяки відсутності стратегічного інтересу з боку Русько-Литовських громад Придніпров'я — Правобережжя і генуезьких факторій, що вели інтенсивний торговельно-мануфактурний процес [33, с. 60 — 80].

Нову спробу створення корпорації службового війська робить Мамай на тих же правових основах. Формуючи різноетнічне військо, що кормилося частково на вічному праві на угіддях Великого Лугу, він підпорядковує кочовий масив меті утримання інститутів управління і службникам козакам. На описаних територіях будуються великі факторії генуезьких колоністів (Тавань, Тягинь, Білозерське городище) на магдебурзькому праві з територіями (бургами) торгівлі в т. ч. работоргівлі (Карайтебень, Эски-Тавань, Бургуни, Великі і Малі Гирли, о. Хортиця).

Мамай залишає за своїм улусом аллоїдне право на усі землі низу Дніпра, нав'язуючи іншим ленну залежність у вигляді служб і податей. Це не влаштовує нові сили що беруть участь в торгівельно-промисловому процесі і великому Шовковому шляху.

Перше — служба кочівників в розміщених в містах військових формуваннях змушують чингізидів до відновлення владної ролі орд по відношенню до осілих.

Друге — торгові корпорації Європи (Генуя, Львів, Венеція) не зацікавлені в руйнуванні своїх ринків і факторій по Дніпру. Землі городків-бургів у Великому Лузі (тобто угіддя) на уходах, прибережних територіях і в басейнах річок переходили торговцям Європи за рахунок шлюбів з черкеськими князями і військовими осавулами, старостами громад і аулів [35, с. 213].

Третє — Сарайські хани не прощають відходу від степових «ярликових» традицій експлуатації на користь європейських стандартів служби на ленному праві.

Тому поразка Мамає в 1380 р. і його смерть у Кафі в тому ж році усіх задовольнила [33, с. 71].

Характерно, що Тохтамиш, перемігши в усій цій боротьбі створив ті ж умови використання угідь на ленному праві (за землю — служба). Аллоїдних володінь землі у Великому Лузі вже не було: з 20 поселень бродників на цей період археологічно засвідчено 5, і 2 з них на Порогах Дніпра (одно з них Лоцман-Кам'янка проіснувало до ХХ ст.) [10, с. 106].

Останню, найбільш вдалу спробу створити на Низу Дніпра військову корпорацію вартових кордонів і службників митниць на торгових шляхах зробив князь ВКЛ Вітовт з онуками Мамає — Скидером і Лексадой (у православ'ї Іваном і Олександром). На початку 90-х років XIV ст. Литовські князі захопивши уділи Русі, залишають їх за русам або своїми родичами і наближеними, але вимагають ленної залежності. Тобто військової служби військам. Чим сильніше натиск хрестоносців, тим сильніше Литва захоплює Русь [38, с. 8]. Почалося з Волині в 1319 р., коли Гедеміну без бою відкрили ворота міст: Луцьк, Брест, Житомир, Київ, Білгород, Канів, Черкаси ... «У Придніпровській Русі зникає боярський елемент, бо просте населення відмовляється боротися з військом литвы ... Київ був даний Миндовгу князеві Гольшанському, Волинь синові Гедеміна — Любарту. Вони задовольнилися даниною, звільнивши від данини татарам і захистивши від набігів. Це дало можливість наймати з місцевих же війська, «на подвласную країну дивилися як на джерело військової сили проти Москви, Орденів, Заходу. Усе рицарство (і Литва і Русь), найняті князями за гроші не розширювало своїх прав на шкоду народонаселенню — вони були його місцевими слугами (князя)» [38, сс. 15 — 16].

Ми не зустрічаємо жодної спроби повстати від місцевих, бо литовські князі не втручаються в закони, традиції місцеві. Села заселили рабами, розірвали особисту залежність від бояр, які втекли на Захід і Північний Захід [38, с. 18]. Русь повністю була роздана Ольгердам в 1363 р.: Федір Ольгердович — Північ Волині біля Ковеля — родоначальник князів Сангушків; Корибут-Дмитро (родоначальник князів Вишневецьких, Заславських, Корецьких і Ружинських) — південь Волині, в Київщині по Дніпру на південь від Києва; Вігунт — Василь і Андрій Ольгердовичі — князівство Сіверське; Костянтин Ольгердович (рід Чарторийських) — Чернігів; Володимир Ольгердович (родоначальник князів Ольель-

ковичів) — Київ і північ Київщини; Коріятовичі, онуки Гедеміна (князі Курцевичі і князі Коріятовичі) — Поділля, поляки витіснили їх, ставши ленниками ВКЛ. Сильні громади на кордоні (Придніпров'я) вигідні були ВКЛ, тому що позбавляли князівство від необхідності тримати наймані війська [38, сс. 19 — 22].

З 1363 р. землі Півдня Дніпра були на ленному праві передані Ольгердом Корибутам, Любартовичам, Коріятовичам з сім'ї Гедеминовичей.

З різних причин усі вони втрачали права на ці землі. Наприклад, Любартовичі зрадили ВКЛ [45, сс. 20 — 21]. Коріятовичі втратили право за бажанням князя Вітовта, Корибут Дмитро, як і Скидер Мансурович Мамай, загинув у битві на р. Ворскла 1399 року. Тохтамиш був розгромлений Тимур-Ленкою в 1395 р.

Носієм аллоїдних прав залишився тільки Лексада Мансурович Мамай, після 1399 р. — Глинський. При цьому, на відміну від інших претендентів на землі, його права визнавалися сарайськими ханами, Польщею, орденами і Папою [41, с. 192]. Незважаючи на це, після повторного хрещення князя Вітовта 1386 р, його успіхів у компаніях (спільно з орденом меча) в Придніпров'ї-Приазов'ї, повну васальну залежність від ВКЛ визнали в цьому регіоні всі [42, с. 491]. Це підтверджувалося «кураторами» від ордена меча (М. фон Зальцбах в 1388 р.) [50, с. 94] і ордена іоаннітів (Ж. де Ланоа) [50, с. 13].

За спільним задумом Вітовта і Лексади з військ останнього формувалась корпорація військових вартових, лицарів, членів орденів, діставши назву війська Низового [43, с. 205].

Процес зайняв більш ніж 30 років. У 1393, 1399, 1411 рр. були проведені посвячення української і прикордонної шляхти в лицарі ордену меча (в ім'я Пресвятої Марії). За організаційну основу був узятий статут цього ордену [37, с. 13 — 20]. Земельні відносини були прийняті ті ж, що були випробувані лицарями ордену і Мамаями в XIII ст. В якості центрів «осадження» були обрані вже традиційно обжиті місця біля переправ. Військо стало ленником князям Глинським і володарем по відношенню до усього півдня Придніпров'я.

Козаками первинно вважалися лицарі або шляхта придніпровська, у XIV ст. вони були родовиті, тобто від народження вільні від податків, мали обов'язки виконувати доручення урядів і бути учасниками бойових дій [40, с. 473]. «З метою загородження, осажені наші військові козаки нижчі порогів. Малі городки і палісади в порубленому лісі влаштували. Головне місце — в містечку Sediba — Siczy. Від порогів самі назвалися «запорожці» [44, с. 425].

Починаючи з 1393 р. процес осадження та переміщення військових контингентів на Низ Дніпра набуває організованого характеру. У першу чергу проводилась посвята прикордонної шляхти за статутом ордена мечоносців, як найбільш близького за характером відносин до земельних і воєнно-організаційних умов формування нового війська — корпорації [37, с. 23, 39]. Використувалися різні обставини. Наприклад, добровільні за участю царствених осіб, найбільш авторитетних в Європі лицарів. У 1392 р. «магістр хрестів Конрад Валленрод з англійцями і французами, яких привів Ланкастер, син Генріха англійського вели чотири відділи татарських на русів ... на прохання Вітовта охрестили «доводців» русів і в лицарі звели ... Марквард Зальцбах своїх похолків привів до хреста і старших русів за обрядом грецьким в ім'я Марії Пресвятої» [40, с. 539]. А «лицарі Ланкастера (Дербі), Річард Кнігстон, архідиякон Херефорда, граф Джон Стаемфорт, командор Вестмінстер провели колективне посвячення в лицарі» [48, с. 164].

Подібні факти відомі під 1396 р. [37, с. 41], коли за ініціативою брата короля Ягайла — Скиргайла посвятили в брати ордену 1500 чоловік по схизмі, з них у Черкаському замку — 120. Найбільш активно процес формування воєнно-сторожевої корпорації

лицарів-козаків відбувався після битви на річці Ворсклі (1399 р.), перед і після битви під Грюнвальдом (1408 – 1417 рр.). Лицарям пропонувалися землі на р. Дніпро за відмову від участі у війні [44, с. 426]. В 1411 р. пропонувалися для осадження зі своїм «почтом» у Великому лузі «согосзніе» дві тисячі злотих угорських, щоб невірних «na wodzu» тримали. Супроводжувати їх доручалося віддільному каноніку герцога Бургундського Жану Веврену до передачі Миколі Ширлі [44, с. 411].

З листування Вітовта з королем Сигізмундом Люксембурзьким відомі перші керівники осаджених сторожів кордонів: Гі де Гольд і Гонта, Микола Ширлі під 1411 р., [44, с. 427].

Відомі випадки примусового переселення на Низ Дніпра, наприклад, 112 засуджених тевтонських лицарів в 1415 р. [42, с. 491].

У заснованій військовій корпорації робилися заходи усунення конфесійних протиріч: у 1416 р. і до 1421 р. митрополит руський Григорій Цамблак вів у Римі переговори про унію [40, с. 395]. В рамках корпорації компроміс був знайдений під егідою канонічних покровителів і обрядовості (Пресвята Богородиця, загальні служіння, єдині зовнішні елементи і атрибути) [39, с. 10; 37, с. 40].

Правовим оформленням корпоративної єдності стало прийняття Торунського трактату 1422 р. [40, с. 542], в якому визнано рівність прав всіх членів в рамках корпорації, прийняті межі території, що передається в allod, статuti, правила організації воєнної справи, по пруському праву, як легкокінного війська [41, с. 154].

Нас в рамках цього аналізу цікавлять основи земельно-правових відносин корпорації на власній території і з сюзеренами-засновниками.

Ленна залежність від дідичів князя:

- корпорація була зобов'язана принести присягу (отаман – князю) у вірності і послуху, але послух мав, крім ленного значення, канонічне, за віросповіданням князя (у розглянутий період – православ'я). Гарантом і суддею канонічного послуху виступав обраний дідичем монастир – Межигірський. Обіцянка ленної вірності повинна була відбуватися складенням присяги у присутності трьох сторін: сюзерена, васала, церкви. Тим самим підкреслювалося, що порушення клятви могло спричинити покарання аж до відлучення від церкви. Тільки у винятковому випадку присяга могла тимчасово замінюватися символічним рукокостисанням.

Обіцянка повинна була бути відновлена при будь-якій зміні персони володаря і васала.

- ленна вірність зобов'язує васала до військової служби. Вона полягала в тому, щоб корпорація була готова повсякчас охороняти і захищати кордони ВКЛ і церкви від ворогів.

- корпорація підлягала суду князя і церкви в особі митрополита Київського. Князь мав світську юрисдикцію не тільки над старшиною, а й над усіма особами, які належали корпорації; над жителями областей, відданих в лен, тільки в другій інстанції, в першій інстанції їх суддею були суддя і отаман [37, с. 41].

Відношення корпорації до ВКЛ:

- звісно корпорація прагнула послабити верховенство великого князя в міру зближення ВКЛ з Польщею. Це виявляється дуже рано, внаслідок посилення католицького тиску на православну шляхту, на користь православної церкви.

Корпорація приймає рішення вносити частину доходів десятини на користь церкви, що засвідчується Литовським статутом. За даровану землю корпорація поза межами цих земель (прикордоння Сходу) надає тільки малі і помірні служби, швидше з поваги, а не зобов'язання. Всі землі, відвойовані згодом, присвячувалися Діві Марії, і корпорація

отримувала вічне право на їх володіння в праві *allodium*. Це було закріплено ВКЛ у Литовському статуті (ст. 19) [37, с. 35] і не порушувалося до Люблінської унії [40, с. 500].

Вже перший основний склад служилих козаків корпорації зрівнювався з польсько-литовською, українською шляхтою, за рахунок прямої ленної залежності — службою князям корони і династії Гедиміновичів. Так, у 1396 р. при Скиргайлі в Києві посвятили в брати ордена меча 1500 чоловік, які служили 200 шляхтичам. На Черкаському замку посвятили 120 чоловік, які служили 17 дворянам, що дорівнювалось 1,5 конвента за апостоличним рахунком. Конвентовим став дідич з роду Корибут, князь як Радзівіл, Гольшанський, Боброки [37, с. 42].

Політичне відношення корпорації до ВКЛ та Польщі ставало уявно васальним. Де юре вона ставала васалом персонально князів, у відношенні до членів своїх і тубільного населення володарем колективним. Це давало право виступити сюзереном для своїх постійних членів на ленному праві, в рамках земель — *alloda*. Стосувалось це переважно лицарів меча, переселених на початку XV ст.: Фальки (Фальц Фейни) Вертильяки, Корибути-Трубецькі, Мамаї лінії Скідера.

Устрій і управління корпоративною землею.

Земська влада XIV ст. за аналогією розповсюджена ВКЛ на своїх васалів, а ними на свої землі визначалася насамперед у праві суду. Князь (в даному випадку Лексада Мансурович Мамай-Глинський) придбав у своїх територіях повну земську владу. З пожалуванням ленів корпорації він переносив на його тимчасового, постійного, колективного (рада-коло) главу всі права, які отримав від ВКЛ (Вітовта), а між ними і право суду. Повної світської юрисдикції старшини підпорядковувалися не тільки «товариші», але й усі жителі Низу Дніпра.

Правом земельного володаря (корпорації) було право стягувати мита, в тому числі «жупные» (сіль), фохтейські (відкупні), десятину, бургські (торгівля), складські (зберігання), прикордонні, «осадчие». Корпорація отримувала право на успадкування майна своїх членів, в тому числі земель [39, сс. 8 — 9].

Щодо територій корпорації треба насамперед відрізнити землі завойовані і отримані в лен від князя.

До перших відносилися землі вже поділені на умовно-ленному праві ханами і чиновниками Золотої орди, Кримською адміністрацією, Литовськими князями Ольгердовичами в XIV ст., торговими корпораціями Європи, Кипчацькими династіями. [43, с. 882] Цей процес був перманентним, сумнівним за суворим правом і традиціями [47, с. 84].

Інакше влаштовувалися справи в землях дарованих князем. Межі *alloda* були офіційно визначені: Конріка (Konrika), Кортіка (Kortika), Самарія (Samariya), Буг, Ташлик, Кальміус [40, с. 474]. Князь, ще до розділу князівства, віддав у лен кілька добр і уходів прикордонним замкам ВКЛ — Черкасам, Каневу, Іоганесбургу, Тавані, лицарям орденів. Після визначення лена корпорації, їй дісталася частина, не обтяжена ленними володіннями князів ВКЛ. Згодом корпорація поглинула насильно чи шляхом включення до складу членів після зміни дідичів. Але деякі добра (Протолче, Орель, Самарь) зберегли свої ленні відносини до середини XVI ст. Після втрати ВКЛ своєї самостійності при Казимирі Ягеллончику і Олександрі, корпорація втратила частину раніше завойованих в аллод маєтків, захоплених Кримом.

Жителі земель спершу назвалися людьми війська, хоча і утримували за собою особисту свободу і право на володіння землею в «садибах». Щоб корпорація влаштовувала особливі двори, відомі пізніше під ім'ям «*alodia*» — це не правдоподібно, але на зимовий період віддавала промислові добра своїм членам на ленному праві (зимівники) [39, с. 9].

Можна відзначити, що створення воєнної корпорації за своїми цілями і задачами не перевищило місцевого значення (сюзерен — військо — волость — громада). Не

стало військо і орденом, бо в традиціях місцевих громад кіпчацько-руське ставлення до унії і мусульманства були тимчасовим компромісом [46, сс. 439 – 442].

Глибокі наймацькі традиції і демократичність общинного формування волостей та околиць, мобілізації на засадах «ясси» вступали в протиріччя із спочатку застосовним принципом осадження фогтами-осадчими і мобілізації по пруському праву.

Відсутність усталеного, «освяченого» (папою або патріархом) права корпорацій на процеси землекористування, поразка в правах, з точки зору європейських еліт, більшості членів корпорації стали причиною тривалого (до 100 років) перебування війська в тіні інформаційного простору Європи [49, с. 140].

Про самодостатність, організованість, активність війська заговорили турецькі джерела, намагаючись звернути увагу номінальних сюзеренів, тобто королів і князів ВКЛ і Польщі [46, сс. 439 – 440].

Наповненість війська в 10 – 30-х рр. XV ст. в основному йшла за рахунок переселення полонених лицарів духовних орденів і придніпровської шляхти. Торунський трактат 1422 р. визнав законність розподілу земель в у Пониззі Дніпра як за умовами, так і по персоналіям з боку Польщі, ВКЛ, Русі і церкви [40, с. 543 – 545].

Викладене свідчить про шлях Запоріжжя у XIII–XV ст. до власного козацького війська низового. Його першим гетьманом був Микола Ширлі, а пізніше, до приходу до влади Олександра Ягеллончика в 1491 р., князі Глинські-Мамаї.

Бібліографія

1. Ле Гофф Ж. Цивилизации средневекового Запада. Пер. с фр. / Общ. ред. Ю. Л. Бесмертного; Послесл. А. Я. Гуревича. — М. : Изд. групп. Прогресс, Прогресс-Академия, 1992. — 376 с.
2. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К. : Дніпро, 1989. — 591 с.
3. Шинаков Е. А. Элитные воинские формирования и власть. Древность и средневековье // Викинги. Между Скандинавией и Русью. Под ред. Щавелева А. С. — М. : Вече, 2013. — С. 177 – 204.
4. Орлов Р. С., Моця А. П., Покас П. М. Исследования летописного Юрьева на Руси и его окрестностей // Земли Южной Руси в IX – XIV вв. (История и археология). Сб. научн. тр. — К. : Наук. думка, 1985. — С. 30 – 62.
5. Моця О. П. Населення південно-руських земель XI – XIII ст. (за матеріалами некрополів). — К. : Наук. думка, 1993. — 160 с.
6. Памятники русского права. — Вып. II. — М. : Госиздат. юрлит., 1953. — 442 с.
7. Марков К. К., Величко А. А., Лазуков Г. И., Николаев В. А. Плейстоцен. — М. : Высшая школа, 1968. — 304 с.
8. Городецкий Г. И. Аллювиальная летопись Великого Пра-Днепра. — М. : Наука, 1970. — 492 с.
9. Борисенко Е. П., Пасецкий В. М. Тысячелетняя летопись необычных явлений природы. — М. : Мысль, 1988. — 522 с.
10. Козловский А. О. Историко-культурный розвиток Північного Подніпров'я в XI – XIV ст. — К. : Наук. думка, 1992. — 184 с.
11. Отрощенко В. В., Рассомакин Ю. Я. Взаимоотношения Руси с половцами в период формирования Золотой Орды // Международные связи в средневековой Европе. — Запорожье., 1988. — С. 39 – 40.

12. Войтович Л. Нащадки Ченгіз-Хана: вступ до генеалогії Чингізідів-Джучидів. — Львів, 2004. — 249 с.
13. Rauphilet A. Rober de Clari et Willehardouin. — Paris, 1928. — 564 с.
14. Заборов М. Л. Основные источники по истории крестовых походов на Восток. // История крестовых походов в документах и материалах. — М. : Высшая школа, 1977. — С. 6 — 32.
15. Робер де Клари. Завоевание Константинополя. (La conquete de Constantinople) Перевод, статья и комментарии М. А. Заборова. Ответ. Ред. З. В. Удальцова. — М. : Наука, 1986. — 302 с.
16. Ильинский В. Е. Город Тягинь-Семимаяк на Таванской переправе // Матеріали ІV міжнародної науково-практичної конференції «Історія запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці». — Запоріжжя, 2010. — С. 308 — 313.
17. Юргевич Г. Устав для Генуэзских колоний в Черном море изданный в Генуе в 1449 году. // ЗООИД. — Т. 5. — 1863. — С. 629 — 837.
18. Prochaske A. Stosunki krzyzakow z Giedyminem i Lokietkiem // Kwartalnik historyczny. — Lwow, 1896. — 66 s.
19. Козин С. А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. «Mongol — un — nigusa — tobşigan» // Юань Чао биши. Введение, перевод, тексты. — Т. 1. — М. — Л., : Издат-во АН СССР, 1941. — 611 с.
20. Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение. — М. — Л., : Академия наук СССР, 1950. — 500 с.
21. ПСРЛ. — Т. 2. Ипатьевская летопись. 2-е изд. / Под ред. А. А. Шахматова. — М., 1962. — 418 с.
22. Дашкевич Я. Дискусійні питання національного будівництва Півдня України // «Учи неложними устами сказати правду»: історична есеїстка. — К. : Темпора, 2011. — С. 568 — 578.
23. Фоминский Л. П. Тайны Куликовской битвы. — Черкассы: Изд. Чабаненко Ю. А., 2012. — 100 с.
24. Веселовский Н. И. Хан из темников Золотой орды Ногай и его время // Зап. Рос. акад. наук, VIII сер. — Петроград, 1922. — Т. 13 — № 6. — 58 с.
25. Голубовский П. В. Половцы в Венгрии. Исторический очерк. — К. : Тип. Университета Св. Владимира, 1889. — 29 с.
26. Wenzel Gusztáv Ed. Árpádkori új okmánytár. Codex Diplomaticus Arpadianus Continuatus. VIII (1261 — 1272). — № 63. — Pest, 1862. — 363 s.
27. Куник А. А. О торкских печенегах и половцах по мадьярским источникам с указанием на новейшие исследования о черноморско-торкских народах от Аттилы до Чингис-хана // Ученые записки имп. АН по I и II отд. — СПб., 1885. — Т. 3. — Вып. 5. — С. 714 — 741.
28. Гуревич А. Я. Англосаксонский фолкленд и древненорвежский «одаль» // Средние века. Вып. 30. — М., 1967. — С. 61 — 83.
29. Сокульский А. Ранне козацтво і Хортицька Січ // Заповідна Хортиця. Зб. наук. праць. — Запоріжжя: Дике Поле, 2006. — С. 209 — 217.
30. Гильом де Рубрук. Путешествие в Восточные страны Вильгельма де Рубрук в лето Благости 1253. Послание Вильгельма де Рубрук Людовику IX, королю французскому // Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука/ Перевод А. И. Малеина. — М. : Гос. изд-во географической лит-ры, 1957. — с. 287.
31. Аделунг Ф. Критико-литературное обозрение путешествий по России до 1700 года. — М. : Университетская типография, 1864. — 580 с.

32. Heyd E. Die italienischen Handelscolonien am schwarzen Meer // *Zeitschrift für die gesammte Stantswissenschaft*. — 1862. — Heft 4.
33. Primaudaie, de la F. *Etudes sur le commerce au moyen age*. — Paris, 1848.
34. Заметки на полях древнего греческого Синаксаря относящегося к Сугдее (Судак) собранного архимандритом Антонием. // *ЗООИД*. — Т. V. — Одесса, 1863. — С. 595 — 628.
35. Брун. Ф. К. Черноморье. Сборникъ изслѣдованій по исторической географіи Южной Россіи. Ч. 1. — Одесса: Типография Г.Ульриха, 1879. — 277 с.
36. Ильинский В. Е. К вопросу о половецких династиях // *История Запорожского края в дооктябрьский период*. — Запорожье, 1991. — С. 12 — 13.
37. F. G. Bunge, 2-te Lieferung: *Der Orden der Schwertbrüder, dessen Stiftung, Verfassung und Auflösung*. Leipzig, 1875, s. 98.
38. Архив Юго-Западной России. Ч. 7. Т. I. — Акты о заселении Юго-Западной России (1386 — 1700 гг.). Под ред. В. Б. Антоновича; Введение М. Ф. Владимирского-Буданова. — К. : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1886. — 746 с.
39. Müter F. *Statytenbuch des Ordens der Tempelherren*. — Т. I. — Berlin, 1798.
40. *Starozytnosci polskie*. — Т. I-II. — Poznan. — Ksigarni J. Zupanskiego. — 1852.
41. Голицын Н. С. *Русская военная история*. Ч. I. — СПб: Типография товарищества «Общественная польза», 1877. — 250 с.
42. Dlugosza Jana. *Dziejow Polski ksieg dwanascie*. — Przeklad K. Mecherzynskigo. — Т. 3. — Warszawa, 1868. — S. 491.
43. *Codex epistolares Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376 — 1430*. — Col. opera A. Prochazka. — Krakow, 1882.
44. *Codex epistolaris Vitoldi*. — *Monumenta medii aevi historica*. — Т. VI. — Cracoviae, 1887. — p. 411, 425 — 27.
45. Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси // *Сборникъ матеріаловъ и изслѣдованій, собранных О. Гонсиоровским, А. Куником, А. Лаппо-Данилевским и др.* — СПб. : Типография императорской Академіи Наукъ, 1907. — 396 с.
46. Goorski K. *Obrona granic Rzeczypospolitej od Tatarow*. — Bild. — Warszawa. — Т. II. — 1896. — st. 439 — 464.
47. Архив Юго-Западной России. Часть 1. Том VII. — Памятники литературной полемики православных южнорусов с латино-униатами (XVI — XVII ст.). Под ред. С. Т. Голубева. — К. : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1887. — 818 с.
48. *Expeditions to Prussia and the holy land mad by Henry earl Derby (afterwards king Henry IV) in the years 1390 — 1 and 1392 — 3 being the accounts kept by his treasurer during to years* // *Kwartalnik historyczny*. — Lwow, 1896.
49. Levicki A. *Krol Zigmund Luxemburski a Polska 1420 — 1436 (rec. pracy J. Golla, Konig Sigmund und Polen)* // *Kwartalnik historyczny*. — Lwow, 1896. — 10. -
50. Prochaska A. *Krol Wladyslaw Jagiello*. — Т. I-II. — Krakowic: Akademia Umiejetnosci, 1908. — 436 с.
51. Скржинская Е. Ч. Венецианский посол в Золотой орде (по надгробию Якопо Корнадо, 1362 г.) // *Скржинская Е. Ч. Русь, Италия, Византия в Средневековье*. — СПб : «Алетейя», 2000. — С. 114 — 152.
52. Сокульский А. Л. К локализации летописного Олешья // *СА*. — М. : Наука, 1980. — № 1. — С. 64 — 73.
53. Шаповалов Г. И., Борисов В. Е. Работы на средневековом городище Большие Кучугуры // *Археологические открытия 1977 года*. — М., 1977. — С. 398 — 399; Шаповалов Г. И. Город на дне моря // *Индустр. Запорожье*. — 1979. — 2, 3 июня.

*Ильинский В. Е., Шаповалов Г. И.***Земельно-имущественные отношения на Запорожье в XIII – XV ст. как фактор основания козацкого Войска Низового**

Стаття посвящена изучению земельно-имущественных отношений на территории Запорожжя в XIII – XV ст. Авторы анализируют взаимовлияние природно-географических, этнических, экономических и политических факторов в регионе. Рассмотрены и на современном уровне объяснены причинно-следственные связи формирования независимых корпоративно-профессиональных организаций, таких як запорожское козачество.

*Ilyinskiy V. Ye., Shapovalov G. I.***Land and property relations on the territory of Zaporizhzhia in the XIII – XV centuries as a foundation factor for the Zaporozhian Host**

The article studies land and property relations on the territory of Zaporizhzhia in the XIII – XV centuries. Mutual influence of natural and geographical, ethnic, economic and political factors in the region is analyzed herein. The authors consider and explain the cause and effect links of the formation of independent corporate and professional organizations such as the Zaporizhian Cossackdom.

*Ковач Л. Л.***ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРИ УКРАЇНИ**

Усвідомлення того, що права національних, релігійних, мовних та інших категорій меншин є невід'ємною складовою загальної системи захисту прав людини і, що ці права мають бути надійно захищеними як національним законодавством окремих країн, так і документами міжнародного права, можна спостерігати в усіх розвинених державах сучасного світу. Безперечно, цього прагне й Україна. Крім цього проголошений нашою державою курс на євроінтеграцію вимагає досягнення прогресу в наближенні до Копенгагенських критеріїв, яким мають відповідати країни-кандидати на вступ до ЄС, прийняті в червні 1993 року на засіданні Європейської Ради в Копенгагені і підтверджені в грудні 1995 р. на засіданні Європейської Ради в Мадриді. З поміж іншого вони також передбачають: стабільність інститутів, що гарантують демократію, верховенство права, повагу до прав людини, повагу і захист національних меншин, а також виконання інших процедур, котрі сприяють формуванню громадянського суспільства та правової держави.

Актуальність дослідження посилюється і у зв'язку з тим, що структуровані організації етностільнот можуть виступати, і як фактори консолідації поліетнічного суспільства, і як такі, що створюють загрози у сфері міжнаціональних відносин. Реалізація негативного сценарію відбувається, як правило, у тих випадках, коли етнічність політизується. І чим більшим є громадянське суспільство, вважає В. Котигоренко, тим більше в ньому потенційних конфліктів. Вчений пояснює це тим, що найвирогіднішими суб'єктами, які захищають інтереси етнічних спільнот і готові до боротьби заради них, є, зазвичай, їхні громадські організації. У тоталітарному суспільстві вони або відсутні, або діють під жорстким контролем держави. Демократія ж надає свободу для самовираження і публічної діяльності, яку етнічні активісти спрямовують насамперед на організаційне гуртування своїх спільнот [1, с. 581 – 582].